

College voor Toetsen en Examens

KUNST (BEELDENDE VORMGEVING/ DANS/DRAMA/MUZIEK/ALGEMEEN VWO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2019

Versie 2, juli 2017

Verantwoording:

© 2017 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5
1 Inleiding	6
2 Examenstof centraal examen	8
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	9
3.1 Domein A: Vaardigheden	9
3.2 Domein B: Invalshoeken voor reflectie	9
3.3 Domein C: Onderwerpen	9
3.3.1 Onderwerp 1: Cultuur van de kerk in de elfde tot en met veertiende eeuw	10
3.3.2 Onderwerp 2: Burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw	11
3.3.3 Onderwerp 3: Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	12
3.3.4 Onderwerp 4: Massacultuur vanaf 1950	14
4 Het centraal examen	16
4.1 Zittingen centraal examen	16
4.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	16
4.3 Hulpmiddelen	16
4.4 Computertoetsing	16
5 Bijlage 1. Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo	17
6 Bijlage 2. Nadere explicitering van termen en begrippen	19

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader orde.

Het College voor Toetsen en Examens geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar hun aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2019. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2020 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld.

Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2019 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2018 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2019 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Inleiding

In de vernieuwde tweede fase bestaan naast de 'oude' kunstvakken muziek, handvaardigheid, tekenen en textiele vormgeving vier 'nieuwe' kunstvakken:

- kunst (drama),
- kunst (dans),
- kunst (beeldende vormgeving) en
- kunst (muziek).

De 'nieuwe' kunstvakken heten 'nieuw' omdat zij bij de invoering van de tweede fase aan het eind van de vorige eeuw naast de bestaande kunstvakken werden ingevoerd. De kunstvakken 'nieuwe stijl' worden in deze syllabus in het vervolg dikwijls gezamenlijk aangegeven als kunst (drama etc).

Wijzigingen (2007) ten opzichte van de oude situatie in de tweede fase:

De vaknamen zijn veranderd: de vakken ckv2 en ckv3 en het combinatievak (ckv2,3) zijn vervangen door kunst (drama), kunst (dans), kunst (muziek) en kunst (beeldende vormgeving).

Ckv2 kende geen centraal examen, wel een door de CEVO beschikbaar gestelde 'centrale' eindtoets die deel uitmaakte van het schoolexamen. Kunst (drama etc.) heeft een schoolexamen en een centraal examen. Dat centraal examen bepaalt net als bij de andere vakken de helft van het eindcijfer. Net als de vroegere door de CEVO geleverde eindtoets is het centraal examen een computerexamen. De kunstvakken (drama etc.) hebben alle vier hetzelfde centraal examen met de naam kunst (algemeen).

Wat is er uniek aan de nieuwe kunstvakken in de vernieuwde tweede fase?

De 'nieuwe' kunstvakken zijn de eerste vakken op het havo en vwo met uitsluitend een computerexamen als centraal examen. Dat vergt van scholen een zorgvuldige planning en voorbereiding.

Bovendien is het vrij uniek dat bij de 'nieuwe' kunstvakken een smal deelvak kunst (algemeen) is blijven staan dat uitsluitend een centraal examen heeft.

Verder is het mogelijk dat een kandidaat examen aflegt in twee kunstvakken onder bepaalde voorwaarden. Raadpleeg voor meer informatie en regelgeving Het Examenblad, www.examenblad.nl.

Enkele belangrijke veranderingen in het programma van het centraal examen in de vernieuwde tweede fase:

- Het werkwoord 'aangeven' omvat activiteiten als beschrijven, onderzoeken en interpreteren, maar ook beargumenteren en onderbouwen.
- Het subdomein *Kunst en religie, levensbeschouwing* kent één eindterm. Enkele voorbeelden staan in het Aanhangsel. De inhoud van het subdomein is ongewijzigd.
- Havo-programma¹
 - Aan het programma is toegevoegd het subdomein esthetica (gedeeltelijk overgenomen van de inhoud van het vwo-programma en aangepast);
 - in het programma is in het subdomein Burgerlijke cultuur uitgebreid naar analogie van de inhoud van hetzelfde subdomein in het vwo-programma.
- Het College voor Toetsen en Examens maakt indien nodig ook nog andere beperkingen en/of specificaties bekend van de examenstof. Dit kan met name betrekking hebben op het onderwerp Massacultuur. Daardoor kan dit onderwerp geactualiseerd en uitgebreid worden

Deze syllabus bestaat uit de tekst van het geglobaliseerde examenprogramma, gevolgd door een toelichting op de examenstof waarop het centraal examen betrekking heeft.

¹ Tekst in deze syllabus met betrekking tot het havo is ter informatie opgenomen.

2 Examenstof centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B en C, in combinatie met de vaardigheden uit domein A.

De vier onderwerpen uit domein C waar het centraal examen betrekking op heeft zijn in de komende jaren:

Kunst (algemeen) 2018	Kunst (algemeen) 2019	Kunst (algemeen) 2020	Kunst (algemeen) 2021
Cultuur van de kerk in de elfde tot en met veertiende eeuw	Cultuur van de kerk in de elfde tot en met veertiende eeuw	Hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw	Hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw
Burgerlijke cultuur in de zeventiende eeuw	Burgerlijke cultuur in de zeventiende eeuw	Burgerlijke cultuur in de zeventiende eeuw	Cultuur van romantiek en realisme in de negentiende eeuw
Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw	Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw
Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw	Massacultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw

3 Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

3.1 Domein A: Vaardigheden

Eindterm 1

De termen en begrippen die op het examen bekend worden verondersteld, zijn noodzakelijk voor het bereiken van twee doelen:

- vaardigheid (adequate receptie en reflectie),
- kennis (begrip van verbanden tussen kunst en cultuur).

Deze doelen hangen vanzelfsprekend met elkaar samen en zijn inhoudelijk gerelateerd aan de domeinen B en C. De functie van kunst zoals aangegeven in de invalshoeken van domein B kan maar zelden los worden gezien van het kunstwerk zelf. Binnen het werkveld is men het er bovendien over eens dat het ongewenst is functie en kunstwerk geheel los te koppelen. Voor het nader beschouwen / beluisteren van een kunstwerk in het kader van Kunst (algemeen) is veelal een discipline-georiënteerd begrippenapparaat nodig. Dit is de reden waarom eindterm 1 uit domein A opgesteld is. Veel voor 'adequate receptie en reflectie' benodigde begrippen zijn basaal en begrepen in wat in de voorafgaande jaren is aangeleerd. De overige zullen alsnog binnen het programma Kunst (algemeen) moeten worden verworven.

Het examenprogramma kent geen begrippenlijst. In het werkveld is echter gebleken dat er behoefte is aan een nadere explicitering van termen en begrippen uit het beschouwingsapparaat van de verschillende kunstdisciplines. Met Bijlage 2 biedt het College voor Toetsen en Examens daarom een aanzet tot verheldering van begrippen uit de verschillende disciplines. Het beschouwingsniveau dat hierbij gehanteerd wordt, gaat niet verder dan voor kunst (algemeen) nodig is. Verdergaande disciplinebeschouwing komt in de schoolexamens van de verschillende disciplines aan de orde.

Bijlage 2 is een tekst die aangevuld en verbeterd kan worden. Het betreft niet een uitbreiding van lesstof, noch een nieuw examenprogramma. Het is een handreiking voor leraren van de vier disciplines van het vak kunst (algemeen) om de begrippen die in het c.e. gehanteerd zouden kunnen worden op gelijke wijze te interpreteren en te hanteren bij de correctie.

3.2 Domein B: Invalshoeken voor reflectie

Eindtermen 2 tot en met 7

De concrete invulling van de invalshoeken is verbonden met de onderwerpen, genoemd in domein C eindterm 8. Een nadere uitwerking staat in de toelichting op de onderwerpen binnen die eindterm.

3.3 Domein C: Onderwerpen

Eindterm 8

3.3.1 **Onderwerp 1: Cultuur van de kerk in de elfde tot en met veertiende eeuw**

Accenten binnen het onderwerp:

- kerken met bijbehorende beeldende kunstproducten;
- liturgie;
- religieus drama in en buiten de kerk;
- houding van de kerk ten opzichte van dans;
- kerkmuziek: ontwikkeling in relatie tot het Gregoriaans; meerstemmige mis, motet;
- verzamelingen: kerkschatten.

Specificaties van het onderwerp vanuit domein B invalshoeken voor reflectie:

Kunst en religie, levensbeschouwing

- Visies op geschiedenis: heilsgeschiedenis (Bijbel) → 'begin en eind bekend'.
- Bijvoorbeeld: schepping; zondeval; geboorte, leven, sterven en opstanding van Christus; laatste oordeel; Maria.

Kunst en esthetica

- Schoonheid als openbaring van het goddelijke in licht, glans en kleur, geometrische orde.
- Volk levendige voorstelling bijbrengen van godsdienstige verhalen.
- Theorieën voor en tegen het gebruik van beelden.
- Natuur als boek vol symbolen (goddelijke werking); natuur en goddelijke liefde.
- Originaliteit is geen maatstaf.
- Voorbeelden: Suger, Bernardus van Clairvaux, Franciscus van Assisi.

Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

- Opleiding: leren in werk-/bouwplaats, klooster-/kathedraalscholen (muziek).
- Kunst als ambacht: meester-gezel relatie; beginnende gildenorganisatie.
- Ontstaan en ontwikkeling van muzieknotatie.
- Opdrachtgevers: kerk, adel, gilden.
- Organisatie samenleving: feodaal systeem, opkomst stad.
- Verzamelingen: kerkschatten, onder andere relieken, boek (muzieknotatie).

Kunst en vermaak

- Liturgisch drama, met inbegrip van kluchtige elementen.

Kunst, wetenschap en techniek

- Samenhang kennis, geschiedenis, moraal en geloof (encyclopedisch geheel).
- Ontstaan meerstemmigheid.
- Technische ontwikkeling: skeletbouw.

Kunst intercultureel

- Kruistochten en contacten met Arabieren (hoog beschavingspeil van Arabieren).

3.3.2 **Onderwerp 2: Burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw**

Accenten binnen het onderwerp:

- stadhuis/paleis op de Dam;
- genres in de schilderkunst;
- stadsschouwburg van Amsterdam; rederijerskamers (bijvoorbeeld Vondel); kluchten en tragedies, spektakelstukken;
- rol van het orgel (Sweelinck); diverse muzikale genres voor de kleine kring;
- Chinees porselein (Delfts aardewerk);
- encyclopedische verzamelingen.

Specificaties van het onderwerp vanuit domein B invalshoeken voor reflectie:

Kunst en religie, levensbeschouwing

- Visies op geschiedenis: religieus én wereldlijk.
- Diversiteit van christelijke geloofsovertuigingen.
- Bijvoorbeeld: in stadhuis op de Dam - opstand tegen Spanje parallel aan opstand Bataven tegen Romeinen; Vanitas (oudheid - stoïcijns, bijbel - Prediker); diverse -moralistische - genres.

Kunst en esthetica

- Schoonheid van de zichtbare wereld, naast klassieke theorieën.
- Protestantse visies op de kunsten.
- Kennis van menselijke hartstochten.
- Aristotelische principes in het theater.
- Natuur: zichtbare (goddelijke) natuur.
- Originaliteit: inventiviteit én 'blijven bij je stiel'.
- Voorbeelden: Descartes, Lebrun ('traité des passions' en andere modellenboeken).

Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

- Opleiding: ateliers; reizen naar Rome; niet centralistisch □□steden/regio's. Onderscheid tussen 'ambachtsman' en 'geleerde kunstenaar'. 'Studie' oudheid belangrijk.
- Opdrachtgevers: vrije markt, overheden, gezelschappen.
- Organisatie samenleving: de Republiek zoekt zijn plaats tussen grootmachten (17e eeuw); Amsterdam 'centrum wereldhandel'.
- Verzamelingen: encyclopedische verzamelingen en rariteitenkabinetten.

Kunst en vermaak

- Ter lering en vermaak.
- Vermaak als medicijn (klucht).
- Bijvoorbeeld: Brederode.

Kunst, wetenschap en techniek

- Empirisch onderzoek.
- Camera obscura.
- Kunst- en vliegwerk (toneelmachines).

Kunst intercultureel

- Ontdekkingsreizen: wisselwerkingen in Chinees porselein - Delfts aardewerk.
- Schilderijen flora/fauna/mensen, landschappen vreemde landen als 'reisverslag met Hollandse ogen'.

3.3.3 **Onderwerp 3: Cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw**

Accenten binnen het onderwerp:

- architectuur - systeembouw, vorm en functionaliteit;
- futurisme;
- Schönberg in verband met expressionisme en seriële muziek; Strawinsky en antiromantische tendensen; Satie;
- naar abstractie in de beeldende kunst;
- Ballets Russes;
- kostuumontwerpen van Popova, Stepanova;
- expressionistische dans;
- jazz;
- film/theater en verwerping van 'realisme' (Eisenstein, Brecht);
- verzamelingen: collectie museum Kröller-Müller, volkenkundige musea, volksmuziek (Bartók).

Specificaties van het onderwerp vanuit domein B invalshoeken voor reflectie:

Kunst en religie, levensbeschouwing

- Visies op geschiedenis: breuk met het verleden.
- Utopieën van nieuwe tijd: kunst is baanbreker voor die nieuwe tijd; kunst wil maatschappij veranderen.
- Kunst heeft op zich geestelijke waarde (democratisering van de kunst als gedachte), zeker abstractie, en universele betekenis (heeft geen verhalen, verwijzingen nodig).
- Voorbeelden zijn ondergeschikt aan vormgeving en onderzoek.

Kunst en esthetica

- Van het materiële naar het geestelijke: verwerping natuurgetrouwheid; vorm, verhouding (De Stijl).
- Expressietheorieën; vervreemding; emancipatie van de dissonant (Kandinsky, Brecht).
- Morele aspecten van verwerpen van decoratie (form follows function; Loos).
- Definiëren van specifieke grondslagen van elke kunstdiscipline; bij muziek en dans meer op de voorgrond treden van het ritme.
- Natuur: de structuur achter de zichtbare natuur.
- Originaliteit: samen met een groep gelijkgestemden het nieuwe brengen.

Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

- Opleiding: andere dan traditionele academies zijn nodig met een onderzoekende, experimentele houding (Bauhaus); zelfstandige gezelschappen (dans, drama, muziek).
- Opdrachtgevers: waarderen en steunen de onafhankelijkheid van kunstenaars en hun zoeken naar nieuwe mogelijkheden.
- Maatschappelijke organisatie: 'breukvlak': oude en nieuwe maatschappelijke vormen botsen; nationalisme versus internationalisme; socialisme.
- Verzamelingen: kunstgalerieën; individuen, naar eigen smaak (de staat verzamelt oude kunst).

Kunst en vermaak

- Film als amusement, theatershows.
- Amusementsideeën van muziek.

Kunst, wetenschap en techniek

- Kunst probeert de werkwijze van wetenschap te hanteren: grondslagenonderzoek; muzikale bronnen (partituren); kunst als 'laboratorium' (Bauhaus); onderzoek nieuwe materialen en hun eigenschappen; uitbreiding begrip klankkleur.

Kunst intercultureel

- Onderzoek volksmuziek (Bartók).
- Maskers en beelden uit Afrika en Oceanië.
- Jazz.
- Niet-Europese invloeden op Picasso, Matisse en Kirchner.
- Exotische aspecten van Ballets Russes.
- Theater: oosterse invloeden.

3.3.4 **Onderwerp 4: Massacultuur vanaf 1950**

- popart en massamedia;
- soaps, comedy, tv-drama, videoclip;
- musical;
- mainstream en subculturen;
- popmuziek, filmmuziek, elektronische muziek;
- fusion en cross over;
- multidisciplinaire kunst;
- postmodernistische kunst in relatie tot massacultuur;
- verzamelingen: bijvoorbeeld Centre Pompidou, Groninger museum.

Specificaties van het onderwerp vanuit domein B invalshoeken voor reflectie:

Kunst en religie, levensbeschouwing

- Visies op geschiedenis: fragmentarisch; opgeven van vooruitgangsidee; richtinggevende ideologieën zijn er niet; consumeren, vermaakt worden.
- Postmodernisme, Jencks
- Grote verscheidenheid in levensbeschouwingen waaronder relativisme, cynisme, 'no illusion' (punk), hedonisme.
- Veelheid van betekenissen door citaten en fragmenten; realiteiten; eigen fantasieën (Eco).
- Bijvoorbeeld: 'verleidelijke' massaproducten; rollen die mensen spelen, 'sterren'; seks en geweld; (nep)sentimentele beelden; geënceneerde beelden.

Kunst en esthetica

- Geen vaststaande esthetische normen.
- Herwaardering ornament.
- Herwaardering verhalende verwijzingen.
- Complexiteit en tegenspraak (Venturi).
- Herwaardering figuratie.
- Cultuurrelativisme.
- Natuur: natuur en clichés over de natuur.
- Originaliteit: hoeft niet; clichés en (stijl)citaten mogen.
- Grensoverschrijdingen van veel kunstdisciplines.

Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

- Opleiding: vrij individualistische, eclecticische leerroute.
- Opdrachtgevers:
 - voor zogenaamde hoge cultuur subsidies en sponsors;
 - massacultuur → marktmechanismen.
- Het spanningsveld tussen 'hoge' en 'lage' kunst.
- Sterrendom.
- Maatschappelijke organisatie: globalisering; sterke individualisering (pluralisme, subculturen).
- Verzamelingen: behalve eigen smaak, inspelen op actualiteit; kunst als handel en investering.

Kunst en vermaak

- Hollywoodfilms, tv, reclame, stripverhalen, posters, megatentoonstellingen en manifestaties.
- Popmuziek, soaps, videoclip, musicals.
- Kleding.

Kunst, wetenschap en techniek

- Reproduceerbaarheid.

- Computertechnieken en elektronische kunst; virtual reality.
- Audiovisuele media.

Kunst intercultureel

- (Stijl)citaten uit verschillende culturen, c.q. subculturen.
- Fusion, cross over.
- Wereldwijd opereren van kunstenaars.
- Westerse kunst als maatstaf versus cultuurrelativisme.
- Kunst van **kunstenaars met een migratieachtergrond**; wereldmuziek.

4 Het centraal examen

4.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor Het examenblad, www.examenblad.nl

4.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor dit examen is geen vakspecifieke regel vastgesteld.

4.3 Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor Het examenblad, www.examenblad.nl

4.4 Computertoetsing

Het centraal examen kunst (beeldende vormgeving, dans, drama, muziek, algemeen) wordt op de computer aangeboden. Het is van belang dat er voor iedere leerling een computer met koptelefoon beschikbaar is tijdens het examen.

5 Bijlage 1. Examenprogramma kunst (algemeen) havo/vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden
- Domein B Invalshoeken voor reflectie
- Domein C Onderwerpen.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B en C in combinatie met de vaardigheden uit domein A.

De CEVO wijst uit domein C drie onderwerpen aan voor het havo-examen en vier onderwerpen voor het vwo-examen. De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast en maakt indien nodig een beperking en een specificatie bekend van de examenstof.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - de belangrijkste termen en begrippen hanteren uit de kunstdisciplines beeldende vormgeving, dans, drama en muziek die voorwaardelijk zijn voor adequate receptie en reflectie, en noodzakelijk voor begrip van verbanden tussen kunst en cultuur;
 - informatie over kunst en cultuur herkennen, benoemen en toepassen om verbanden aan te geven;
 - bij het reflecteren bronnenmateriaal op een adequate wijze hanteren;
 - overeenkomsten en verschillen noemen en beargumenteren met betrekking tot het beschouwingsapparaat bij de vier kunstdisciplines (alleen vwo).

Domein B: Invalshoeken voor reflectie

Subdomein B1: Kunst en religie, levensbeschouwing

2. De kandidaat kan aangeven met welke visies, doelen, middelen en inhoud de kunsten religieuze en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten vertolken.

Subdomein B2: Kunst en esthetica

3. De kandidaat kan aangeven welke ideeën over schoonheid in kunst en kunstwaardering een rol spelen.

Subdomein B3: Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

4. De kandidaat kan aangeven welke invloed opdrachtgevers en politieke ideeën hebben op de rol en de inhoud van kunst en op de positie van de kunstenaar.

Subdomein B4: Kunst en vermaak

5. De kandidaat kan aangeven hoe vorm en inhoud bepaald worden door de vermaaksfuncties van kunst in relatie tot het daarbij betrokken publiek.

Subdomein B5: Kunst, wetenschap en techniek

6. De kandidaat kan aangeven hoe kunst en wetenschap/techniek op elkaar inwerken.

Subdomein B6: Kunst intercultureel

7. De kandidaat kan aangeven hoe Westerse en niet-Westerse kunst en cultuur elkaar wederzijds beïnvloeden.

Domein C: Onderwerpen

8. De kandidaat kan de eindtermen van domein A en B toepassen op voorbeelden uit de volgende onderwerpen:
- de cultuur van de kerk in de elfde tot en met veertiende eeuw;
 - de hofcultuur in de zestiende en zeventiende eeuw;
 - de burgerlijke cultuur van Nederland in de zeventiende eeuw;
 - de cultuur van Romantiek en realisme in de negentiende eeuw;
 - de cultuur van het moderne in de eerste helft van de twintigste eeuw;
 - de massacultuur vanaf 1950.

6 Bijlage 2. Nadere explicitering van termen en begrippen

Inleiding

Deze bijlage betreft een nadere toelichting op eindterm 1 uit het domein A van kunst (algemeen):

De kandidaat kan de belangrijkste termen en begrippen hanteren uit de kunstdisciplines beeldende vormgeving, dans, drama en muziek die voorwaardelijk zijn voor een adequate receptie en reflectie, en noodzakelijk voor begrip van verbanden tussen kunst en cultuur.

In het werkveld blijkt behoefte te zijn aan een nadere explicitering van termen en begrippen uit het beschouwingsapparaat van de verschillende kunstdisciplines.

Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling volledig uitgewerkte beschouwingsmodellen voor de verschillende kunsten te presenteren die wetenschappelijk volledig kunnen worden onderschreven. Daarmee zouden we ons doel uit het oog verliezen, nog afgezien van het feit dat wetenschappers het niet altijd met elkaar eens zijn. Het doel van deze bijlage is om docenten en examenkandidaten handvatten te bieden, om begrippen uit de verschillende kunstvakdisciplines te kunnen hanteren en daarbij op zinvolle wijze overeenkomsten en verschillen tussen disciplines te kunnen duiden. Dit vraagt niet om wetenschappelijk genuanceerde indelingen, maar om een pragmatisch overzicht dat de verschillende kunstvakken recht doet.

De pragmatiek willen we vinden door zoveel mogelijk voor de verschillende disciplines eenzelfde indeling in categorieën te hanteren, ook al leidt dit er soms toe dat conventies in een bepaald werkveld worden doorbroken. Voor de disciplines beeldend, dans, theater en muziek is er geordend naar:

- **Voorstelling: Wat** wordt afgebeeld, verteld, getoond? Wat is het verhaal, het thema, het onderwerp, het concept? In het geval van verhaalloze, abstracte kunst kan de voorstelling daarom gaan over de vorm, het pure gebruik van vormgevingsmiddelen. Dat kan zowel de beeldende als de podiumkunsten betreffen.
- **Vormgeving: Hoe** wordt de voorstelling afgebeeld, weergegeven, verteld, verklankt? Hier worden steeds uitsluitend de discipline-eigen vormgevingsmiddelen bedoeld en toegelicht.
- **Materiaal/techniek (bij beeldend) of theatervormgeving (bij de podiumkunsten theater, dans en muziek): Waarmee**, met welke materialen en technieken wordt de voorstelling gemaakt, vormgegeven.

Voor de discipline film is een ander model gekozen, omdat film enerzijds, zoals alle andere disciplines, een zeer eigen vormgevingstechniek heeft (door middel van de camera en montage), maar ook gebruik kan maken van alles wat in de andere disciplines aan de orde is. Daarom wordt daar geordend naar:

- **Voorstelling: zie** boven
- **Vormgeving:** gaat daarom bij film om enerzijds filmspecifieke vormgeving (via camera en montage) en anderzijds om theatervormgeving zoals die ook bij de podiumkunsten aan de orde is: ook bij film wordt gespeeld, zijn er decors en kostuums, is er geluid/muziek.

Het beschouwingsniveau dat hierbij door het College voor Toetsen en Examens gehanteerd wordt, gaat niet verder dan voor kunst (algemeen) nodig is. Verdergaande disciplinebeschouwing kan in de schoolexamens aan de orde komen.

De tekst van deze bijlage kan in de toekomst aangevuld en verbeterd worden. Het betreft niet een uitbreiding van lesstof, noch een nieuw examenprogramma. Het is een handreiking voor leraren van de vier disciplines van het vak kunst (algemeen) om de begrippen die in het c.e. gehanteerd zouden kunnen worden op dezelfde wijze te interpreteren en te hanteren bij de correctie.

Inhoud

BEELDENDE KUNST EN VORMGEVING

- I.** Voorstelling: wat wordt afgebeeld? Is er een onderwerp, verhaal, thema, boodschap, concept?
- II.** Vormgeving: hoe wordt de voorstelling afgebeeld/ vormgegeven door middel van beeld? Hoe wordt het gebouw/object/affiche vormgegeven?
- III.** Materiaal/techniek: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de voorstelling/het gebouw/object/affiche vormgegeven?

DRAMA (THEATER)

- I.** Voorstelling: waar gaat het theaterstuk over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, het concept, de boodschap?
- II.** Vormgeving: hoe wordt de theatervoorstelling vormgegeven door middel van spel?
- III.** Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de theatervoorstelling vormgegeven?

DANS

- I.** Voorstelling: waar gaat het dansstuk over: wat is de inhoud, het verhaal, het thema, de boodschap of het concept?
- II.** Vormgeving: hoe wordt de voorstelling vormgegeven door middel van dans?
- III.** Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de dansvoorstelling vormgegeven?

MUZIEK

- I.** Voorstelling/concert/muziektheaterstuk: waar gaat het muziekstuk over? Is er een verhaal, een tekst, een buitenmuzikaal gegeven, een sfeer?
- II.** Vormgeving : hoe wordt de voorstelling/het concert/het muziektheaterstuk vormgegeven door middel van muziek?
- III.** Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de muziekvoorstelling vormgegeven?

FILM

- I.** Voorstelling: waar gaat de film over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, de boodschap?
- II.** Vormgeving: hoe wordt de film vormgegeven door middel van:
 - a. Filmtechnische vormgeving: vormgeving door middel van filmeigen technieken, camera en montage
 - b. spel
 - c. theatervormgeving?

BEELDENDE KUNST EN VORMGEVING

- Beeldende kunst of autonome kunst: schilderkunst, beeldhouwkunst, fotografie, video etc.
- Vormgeving of toegepaste kunst: architectuur, design, affiches, mode etc.

- I.** Voorstelling: wat wordt afgebeeld? Is er een onderwerp, verhaal, thema, boodschap, concept?
- II.** Vormgeving: hoe wordt de voorstelling afgebeeld/ vormgegeven door middel van beeld? Hoe wordt het gebouw/object/affiche vormgegeven?
- III.** Materiaal/techniek: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de voorstelling/het gebouw/object/affiche vormgegeven?

I. Voorstelling

Wat wordt afgebeeld? Voorstellingen zijn onderwerpen en/of thema's als stillevens, landschap, portret etc., naar de waarneming of naar de fantasie. De voorstelling kan (eventueel via symbolen, kleuren, attributen etc.) verwijzen naar een achterliggend idee, een specifiek personage, een verhaal (bijbels, mythologisch, historisch), een diepere betekenis of inhoud.

II. Vormgeving

Hoe wordt de voorstelling afgebeeld, beeldend vormgegeven? Hoe wordt het gebouw/object/affiche vormgegeven?

Aspecten van beeldende vormgeving zijn **vorm, compositie, ruimte, licht en kleur.**

vorm

Denk daarbij aan tweedimensionale (vlak, plat) en driedimensionale vormen (ruimtelijk, plastisch), abstracte of figuratieve vormen, schematische, gestileerde, organische, geometrische vormen (zoals Mondriaan gebruikte) etc.

compositie

Dit is de ordening/plaatsing/groepering van de verschillende vormen op een vlak (evenwichtig, symmetrisch, asymmetrisch, dynamisch) of de plaatsing van driedimensionale vormen binnen een installatie.

ruimte

Dit gaat over ruimtelijkheid en plasticiteit bij driedimensionale vormen en de suggestie van dieptewerking of plasticiteit in tweedimensionale werken.

Suggestie van dieptewerking ontstaat vooral door (lijn)perspectief (met als bijzondere varianten het vogelvlucht- of kikkorsperspectief). Suggestie van plasticiteit ontstaat door licht en schaduw.

licht

Dit gaat over de werking van echt licht op driedimensionale vormen en de effecten van licht bij architectuur (glas) of over de suggestie van licht in tweedimensionale werken: natuurlijk licht, kunstlicht (kaars, lamp), licht-donkercontrasten / clair-obscur (bijvoorbeeld bij Rembrandt), schaduw, plasticiteit, stofuitdrukking (suggestie van textuur van stoffen als fluweel, marmer, glas etc. door virtueuze lichtbehandeling).

kleur

Denk daarbij aan kleursoort (rood, geel, groen etc.), helderheid, verzadiging, kleurencirkel (bijvoorbeeld die van Johannes Itten, docent aan het Bauhaus), kleurcontrasten, kleursymboliek, verschillende soorten van kleurmenging etc.

III. Materiaal/techniek materiaal

Hierbij gaat het om het materiaal waarmee de kunstenaar gewerkt heeft, bijvoorbeeld: hout, verf, glas, textiel, baksteen, drukinkt, klei, marmer enz.

Het materiaal betreft ook de gereedschappen waarmee is gewerkt zoals hamer, kwast, potlood, enz.

techniek

De techniek is de manier waarop het materiaal wordt verwerkt. Bijvoorbeeld: tekenen, hakken, fotograferen, borduren, gieten.

hanteringwijze

De hanteringwijze is de manier waarop de kunstenaar zijn materiaal gebruikt. Dit bepaalt hoe het werk overkomt, bijvoorbeeld: grof of fijn, glad of ruw, snel of doordacht.

DRAMA (THEATER)

- I. Voorstelling: waar gaat het theaterstuk over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, het concept, de boodschap?
- II. Vormgeving: hoe wordt de theatervoorstelling vormgegeven door middel van spel?
- III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de theatervoorstelling vormgegeven?

I. **Voorstelling: waar gaat het theaterstuk over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, het concept, de boodschap?**

De inhoud van veel theaterstukken is gebaseerd op een (historische of eigentijdse) tekst. *Lucifer* van Joost van den Vondel kan worden uitgevoerd met de oorspronkelijke tekst, maar ook naar een eigentijdse, bewerkte tekst. De tekst kan gebaseerd zijn op een boek of film, of volledig nieuw zijn en speciaal geschreven. De tekst kan zijn voortgekomen uit improvisatie van de acteurs, of instant worden geïmproviseerd tijdens de voorstelling.

Ook zijn er theatervormen waarin tekst nauwelijks of geen rol speelt: denk aan fysiek theater, mime, slapstick etc.

De inhoud van een theaterstuk kan worden gevat in de zgn. **spelgegevens**, die kunnen worden samengevat in de **5 w's**:

wie

De verschillende personages in het stuk, types (personages met één of hoogstens twee karaktereigenschappen, zoals Batman), karakters (personages met meerdere karaktereigenschappen, vaak met een karakterontwikkeling, zoals Hamlet).

wat

Het plot, het conflict, de spanningsopbouw: inleiding, opbouw, climax, afloop.

waar

De plaats, ruimte, locatie waar de handeling zich afspeelt.

waarom

Het motief, de beweegredenen van de handeling (zoals: waarom wil Mutter Courage geen vrede? Ze verdient namelijk haar geld met de oorlog).

wanneer

Het wanneer gaat over tijd en tijdsverloop (plaatsing in de historische tijd en tijdsverloop in het stuk: chronologisch, fragmentarisch, tijdsprongen, flash back, flash forward).

II. **Vormgeving: hoe wordt de theatervoorstelling vormgegeven door middel van spel?**

Spel kent de volgende aspecten:

het lichaam van de acteur

- mimiek (gezichtsuitdrukking),
- gebaren en bewegingen (zoals het trommelen met de vingers voor een nerveus type, of het waggelen van een dikke dame)
- lichaamshouding (zoals een stijve nek voor een koppig persoon, of het ingezakt zitten van een sloom figuur)
- handeling (roken, neuspeuteren, op het horloge kijken)

stemgebruik van de acteur

Door middel van het stemgebruik geeft de acteur mede vorm aan zijn personage. Denk hierbij aan:

- volume (hard of zacht)
- het accent (stads- of streekaccent)
- klankkleur (hoog en licht of zwaar en donker).
- intonatie (veel of weinig variatie in toonhoogte)
- het gebruik van klemtonen

- timing (langzaam of snel, pauzes)
- veel of weinig emotie in de stem

mise-en-scène

Hiermee bedoelt men het gebruik van het speelvlak door de acteurs, zoals de plaatsing van personages in het speelvlak, de blikrichtingen en het bewegen van de personages ten opzichte van elkaar en ten opzichte van het speelvlak (de looplijnen). Ook het op- en afgaan van de personages hoort tot de mise-en-scène.

speelstijl

Onder speelstijl verstaat men een wijze van spelen, die over het algemeen kenmerkend is voor een bepaald theatergenre zoals melodrama (soap), realisme, absurdisme, slapstick of episch theater. De speelstijl kan ook gekoppeld zijn aan het regieconcept van de regisseur.

III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de theatervoorstelling vormgegeven?

Hieronder verstaan we:

decor

Dit is de toneeltoerusting waarmee de plaats van handeling wordt voorgesteld, ook projecties kunnen tot het decor behoren.

kostuum

Onder kostuum verstaat men de kleding die hoort bij het personage en bij de context van het toneelstuk.

grime en hair styling

Dit gaat over de opmaak van het gezicht van de acteurs en hun haardracht: denk hierbij onder andere aan schmink, pruiken en littekens.

rekwisieten

Rekwisieten zijn voorwerpen die in een voorstelling gebruikt worden door de spelers, zoals een pen of een zwaard. Ook stoelen en tafels die op een toneel staan zijn rekwisieten.

attributen

Een attribuut is een speciaal rekwisiet, dat bij een rol hoort, zoals een liniaal voor een strenge juf, een scepter voor een koning, de lier van Apollo, de sleutels van Petrus. Daaraan kun je het personage herkennen.

belichting

Door middel van belichting van de speelplek zorgt men voor zichtbaarheid van wat zich afspeelt, maar ook voor een bepaalde sfeer. Belichting kan de aandacht van het publiek op een bepaalde handeling richten. Denk hierbij aan de kleur en de intensiteit van het licht.

muziek

Theatervoorstellingen kunnen worden begeleid door muziek, die net als belichting, voor een sfeer of bepaalde emotie kan zorgen. Denk aan bombastische muziek om een opschepper te karakteriseren, of minimalistische muziek als ondersteuning van een sterfscène.

geluid en geluidseffecten

Ook door middel van geluid kunnen scènes worden ondersteund of benadrukt. Denk hierbij aan wapengekletter bij vechtscènes of geluidsdecor/soundscapes met zwembadgeluiden om een zwembad te verbeelden.

enscenering

Een regisseur maakt bij het creëren van een theaterstuk keuzes ten aanzien van het geheel van spel van de acteurs en theatervormgeving. Dit noemt men de encenering.

toneelbeeld

Het toneelbeeld is een 'still' uit de voorstelling. Alles wat je ziet op een bepaald moment van het stuk hoort bij het toneelbeeld: het decor, de rekwisieten, de belichting en de positie van de acteurs daarin.

DANS

- I. Voorstelling: waar gaat het dansstuk over: wat is de inhoud, het verhaal, het thema, de boodschap of het concept?
- II. Vormgeving: hoe wordt de voorstelling vormgegeven door middel van dans?
- III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de dansvoorstelling vormgegeven?

I. Voorstelling

Dans kan, net als drama/theater een verhaal vertellen, dat gebaseerd is op een tekst van een auteur. Zo is het romantische ballet *Giselle* (1841) gebaseerd op een volkslegende die werd verwerkt tot een libretto voor het ballet.

Tot en met de negentiende eeuw was de academische theaterdans vooral verhalend, er werd een verhaal uitgebeeld. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zien we, net als in de andere kunsten, een streven naar abstrahering: dans geeft dan een sfeer, stemming, thema, concept weer.

Voorbeelden van min of meer abstraherende dans zijn het ballet *Les Sylphides* (chor. Fokine, muz. Chopin, 1909) en het ballet *Serenade* (chor. Balanchine, muz. Tsjajkovski, 1934).

Van absolute dans spreken we als er geen sprake meer is van een stemming of sfeer als basis voor een abstract ballet. In absolute dans gaat het alleen nog om de dans zelf, om de pure, formele bewegingsconstructie. In de academische dans wordt George Balanchine gezien als de eerste choreograaf die absolute dans maakte, in de moderne dans is dat Merce Cunningham.

Zie verder, voor spelgegevens e.d., bij drama/theater.

II. Vormgeving in dans

Vormgeving in dans gebeurt door middel van de keuzes die een choreograaf maakt, of die door traditie zijn vastgelegd, in het gebruik van:

1. ruimte
2. tijd
3. kracht

1. Ruimte

Dans voltrekt zich altijd in ruimte. In de meest brede zin van het woord is ruimte de reële of virtuele plek, locatie, waar de danser danst. Ruimte kent een aantal aspecten, zoals:

richtingen

In het horizontale vlak zijn er diverse richtingen waarin de danser de ruimte kan doorsnijden. Denk hierbij aan voor- en achterwaarts, zijwaarts en diagonaal. Ook de blikrichting (focus) van de danser is van belang.

hoogtelagen

In het verticale vlak kan de danser zich bewegen in drie lagen: hoog, midden en laag. De lagen worden gedacht vanuit het bekken van de danser, dat als 'midden' wordt gezien. Dus springen is dan 'hoog' en zittend/liggend de grond gebruiken is 'laag'.

combinaties van richtingen, hoogtelagen en voortbeweging in de ruimte

Op het moment dat een danser zich beweegt in de ruimte gebruikt hij richtingen en hoogtelagen. De variaties daarin kunnen leiden tot patronen (lijn, cirkel, slinger, spiraal, acht, etc.), vormen van het lichaam van de danser (groot, helemaal uitgestrekt of klein, helemaal in elkaar; rond of hoekig etc.). Ook de plaatsing van één danser in de ruimte, van meerdere dansers ten opzichte van elkaar (opstellingen zoals kring of rij), of de plaatsing van dansers t.o.v. decorstukken hoort hierbij.

2. Tijd

Dans voltrekt zich niet alleen in de dimensie ruimte, maar ook in tijd. Dans heeft een duur (acht maten voor een paar passen, avondvullend voor een sprookjesballet bijvoorbeeld), een tempo (van uiterst langzaam tot extreem snel), een ritme en maat (zie bij muziek). Kortom, dans maakt een bepaalde onderverdeling van de tijd zichtbaar.

3. Kracht

Dansers zetten altijd een bepaalde kracht in om te dansen. Dans is, vanuit kracht gezien, een spel dat voortdurend gaande is tussen de krachtsinzet van de danser en de zwaartekracht die voortdurend inwerkt op zijn/haar lichaam. De ingezette kracht kan variëren van zeer sterk tot zeer zwak.

Aspecten van kracht zijn:

spanning (tonus)

Om te kunnen bewegen moet de danser zijn spieren aanspannen en ontspannen, afhankelijk van de beweging die hij wil maken. Denk hierbij aan het optillen van een been, dat vraagt om de aanspanning van bepaalde spiergroepen en om de ontspanning van weer andere spiergroepen.

gewicht

Het lichaam van de danser heeft een gewicht dat bewust kan worden ingezet. De danser kan bijvoorbeeld zijn gewicht inzetten om te vallen en te rollen, maar hij kan zijn gewicht ook ontkennen door heel licht te dansen of te springen.

aanzet, impuls

Het karakter van een beweging hangt sterk af van de aanzet die de danser actief geeft aan de beweging: hij kan een sterke aanzet meegeven of een zeer lichte. Als de danser zelf inactief is en de aanzet van zijn beweging komt van buiten, dan spreken we van een impuls. Denk daarbij aan een duw van een andere danser, het in beweging gezet worden door een decorstuk bijvoorbeeld.

Een choreograaf maakt bij het creëren van dans keuzes in de domeinen ruimte, tijd en kracht. Zodra het ontworpen dansmateriaal, dat vaak voortkomt uit improvisatie, is vastgelegd en herhaalbaar gemaakt, spreken we van een **danscompositie**. In samenhang met geluid en/of muziek, decor en kostuum, belichting en locatie ontwikkelt zich een betekenisvolle **choreografie**, die in theatrale context kan worden getoond.

Algemeen

danscompositie

Een choreograaf maakt bij het creëren van dans keuzes in de domeinen ruimte, tijd en kracht. Zodra het ontworpen dansmateriaal, dat vaak voortkomt uit improvisatie, is vastgelegd en herhaalbaar gemaakt, spreken we van een danscompositie.

choreografie

In samenhang met geluid en/of muziek, decor en kostuum, belichting en locatie ontwikkelt zich een betekenisvolle choreografie, die in theatrale context kan worden getoond.

III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de dansvoorstelling vormgegeven?

Zie hiervoor bij Drama/Theater, III.

MUZIEK

- I. Voorstelling/concert/muziektheaterstuk: waar gaat het muziekstuk over? Is er een verhaal, een tekst, een buitenmuzikaal gegeven, een sfeer?
- II. Vormgeving : hoe wordt de voorstelling/het concert/het muziektheaterstuk vormgegeven door middel van muziek?
- III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de muziekvoorstelling vormgegeven?

I. Voorstelling

De muziek in de middeleeuwen was overwegend vocaal, zowel religieus als wereldlijk. In de late middeleeuwen en in het begin van de Renaissance wordt de rol van het instrument steeds groter. De muziek kreeg, naast een gebruiksfunctie (begeleiding bij dans en feesten), een concertante functie (muziek om naar te luisteren). De mogelijkheden van instrumenten werden verkend en nieuwe compositietechnieken bedacht.

Programmamuziek ontstond in de negentiende eeuw. Onder programmamuziek verstaat men een instrumentale compositie waar een verhaal of gedicht aan ten grondslag ligt, anders dan absolute muziek waar het om de vorm gaat. Voorbeelden van absolute muziek zijn fuga en sonate.

Er zijn meerdere soorten programmamuziek:

- buitenmuzikale gegevens worden letterlijk nagebootst, denk bijvoorbeeld aan de *Danse Macabre* van *Camille Saint-Saëns* (geluiden die worden nagebootst: twaalf klokslagen, voetstappen, een haan).
- Ook komt het voor dat personen en/of gebeurtenissen worden gekoppeld aan een thema, voorbeelden hiervan zijn *Till Eulenspiegel* van *Richard Strauss* en *Peter en de wolf* van *Prokofiev*.
- Ook een combinatie van deze twee soorten programmamuziek is mogelijk, een voorbeeld daarvan is de *Symphonie Fantastique* van Hector Berlioz.

Absolute muziek noemt men die composities waarin de vorm voorop staat en die niet gebaseerd is op een verhaal of gedicht. Buitenmuzikale gegevens worden niet of nauwelijks gebruikt in deze muziek. Voorbeelden van absolute muziek zijn fuga en sonate.

II. Vormgeving

Vormgeving in muziek gebeurt door de keuzes die een componist maakt in het gebruik van:

1. Toonhoogte
2. Toonduur
3. Tempo
4. Dynamiek (klanksterkte)
5. Klankkleur
6. Vorm en vormelementen

1. Toonhoogte

Toonhoogte is de hoogte van klanken, instrumenten en/of stemmen. De toonhoogte wordt aangegeven door noten, genoteerde klanken. Een **melodie** is een opeenvolging van klanken van verschillende toonhoogte, in een bepaald ritme, die als een herkenbaar geheel kan worden ervaren.

Elementen die met toonhoogte te maken hebben zijn akkoorden (samenklanken van twee of meer tonen), harmonie (de rangschikking van akkoorden), dissonant, consonant, een- en meerstemmigheid, homofonie en polyfonie.

2. Toonduur

Toonduur is de lengte, de tijdsduur van klanken. Toonduur is bepalend voor de volgende aspecten:

maat

Dit is de indeling van de muziek in gelijke eenheden van één of meerdere tellen; bekend zijn tweekwartsmaten (2/4, mars), driekwartsmaten (3/4, wals en mazurka bijvoorbeeld) en vierkwartsmaten (4/4, tango).

ritme

Dit is de afwisseling van korte en lange tonen en de accenten die hierin gelegd worden. Een bijzonder ritmisch gegeven is de syncope: een verschuiving van het accent, waardoor het accent niet óp de tel maar ná de tel ligt.

3. Tempo

Tempo is de snelheid van een muziekstuk. Muziekstukken kunnen snel of langzaam worden gespeeld (hoog of laag tempo) en er kan sprake zijn van tempowisselingen waarbij vertraagd of versneld wordt. In de popmuziek wordt tempo aangeduid met BPM (= Beats Per Minute)
Opmerking: ritme en tempo zijn twee verschillende fenomenen, een muziekstuk kan langzaam zijn, terwijl er toch snelle ritmische bewegingen binnen het lage tempo kunnen zijn.

4. Dynamiek (klanksterkte)

Dynamiek is de klanksterkte van de muziek (decibels): hard en zacht en alles wat daartussen ligt, inclusief de overgangen van hard naar zacht of omgekeerd.

5. Klankkleur, timbre

Klankkleur of timbre is de eigen kleur, karakter van de individuele stem of het individuele instrument, van licht en helder tot vol en zwaar. Zo kan de ene sopraan licht en helder klinken, een andere sopraan donker en dramatisch.

Ook de combinatie van verschillende stemmen en instrumenten levert een eigen klankkleur op: koor, strijkorkest, symfonieorkest, blaasorkest (harmonieorkest, fanfare), pop-band en/of combinaties hiervan hebben alle een eigen, karakteristieke klank.

6. Vorm en vormelementen, compositie

Met de genoemde vormgevingsmiddelen (toonhoogte, toonduur, dynamiek en klankkleur) creëren componisten muziekstukken, composities. Een aantal compositie- elementen en compositievormen zijn:

motief

Een motief is een klein melodisch of ritmisch gegeven dat als basis dient voor een compositie (denk bijvoorbeeld aan de eerste vier noten van de vijfde symfonie van *Ludwig von Beethoven*: ...__). Een motief kan onderdeel uitmaken van een muzikaal thema.

thema

Een thema is een muzikale zin die bepalend is voor een muziekstuk en die gedurende het stuk meerdere keren voorkomt, al dan niet als variatie. Een thema kan één of meerdere motieven bevatten.

symfonie

Een symfonie is een instrumentale compositie, gespeeld door een symfonieorkest. De eerste symfonieën werden gecomponeerd in de klassieke periode, de achttiende eeuw. De klassieke symfonie bestaat uit vier delen: snel-langzaam-menuet-snel. Het menuet is van oorsprong een niet al te snelle dans in driekwartsmaat.

Lied

Een lied, in de popmuziek vaak 'song' genoemd, is een vocale compositie, in de volgende opbouw:

- intro, de inleiding
- couplet, dit is het gedeelte van een lied dat steeds terugkeert, waarvan de melodie gelijk blijft, met een steeds andere tekst voor de verschillende coupletten.
- refrein, dit wordt gezongen na elk couplet en heeft steeds dezelfde melodie en tekst.
- In de popsongs wordt er vaak een bridge aan toegevoegd, een gedeelte dat qua melodie en tekst slechts één keer voorkomt.

In de klassieke muziek wordt er een verschil gemaakt tussen het volkslied en het gecomponeerde lied, het zogenaamde kunstlied. Het volkslied is vaak eenvoudig van opzet en heeft over het algemeen een beperkte omvang. Het kunstlied is complexer van structuur en is vaak bedoeld om solistisch uit te voeren. In klassieke liederen komt lang niet altijd een refrein voor, vaak gaat het om coupletliederen.

III. Theatervormgeving: waarmee, met welke materialen en technieken, wordt de muziekvoorstelling vormgegeven?

Zie hiervoor bij Drama/Theater, III.

FILM

- I. Voorstelling: waar gaat de film over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, de boodschap?
- II. Vormgeving: hoe wordt de film vormgegeven door middel van:
 - filmtechnische vormgeving: met welke, voor film specifieke, technieken wordt de filmvoorstelling vormgegeven?
 - spel²
 - theatervormgeving³

I. **Voorstelling: waar gaat de film over, wat is de inhoud, het verhaal, het thema, de boodschap?**

De eerste films eind negentiende eeuw waren puur registrerend, het vastleggen van alles dat kon bewegen. Daarna volgden films met een verhaal, maar eigenlijk was dit meer gefilmd theater. In daarop volgende fasen speelden cameravoering en montage een steeds grotere rol. Hiermee werd de werkelijkheidsbeleving gemanipuleerd. Het verhaal of de betekenis kan ook ontstaan door het verband dat de kijker legt tussen de beelden.

Aan het begin van de twintigste eeuw werd geëxperimenteerd met abstractie (vergelijkbaar met de ontwikkeling in de andere kunsten). Volledig abstracte films worden absolute films genoemd. De absolute film bestaat uit beelden die niet (meer) refereren aan de werkelijkheid.

Filmtechnische vormgeving:

Specifiek voor film is de vormgeving door middel van:

1. Cameravoering, opnametechniek

Hier toe behoren:

camerastandpunt

neutraalperspectief: het onderwerp wordt op ooghoogte in beeld gebracht

kikkerperspectief: het onderwerp wordt van onderaf in beeld gebracht

vogelperspectief: het onderwerp wordt van bovenaf in beeld gebracht

camerabeweging

horizontale, verticale of draaiende beweging van de camera

camera-afstand

Hierbij gaat het om het kader dat de regisseur/cameraman kiest:

close up: vaak een deel van het lichaam, meestal het gezicht; of een voorwerp geïsoleerd uit zijn omgeving

medium-shot: personen worden getoond van hoofd tot middel

long shot: personen ten voeten uit

distant shot: opname van zeer grote afstand, personen of objecten zie je als stipjes

cameraperspectief

Hierbij gaat het om de persoon van waaruit de gebeurtenis wordt geregistreerd:

objectief: de camera registreert wat er gebeurt. Je ziet de situatie van enige afstand, als

² Voor de voorstelling/ inhoud en de vormgeving van film door middel van spel: zie bij drama/theater.

³ Voor de voorstelling/ inhoud en de vormgeving van film door middel van theatervormgeving: zie bij drama/theater.

toeschouwer, niet als betrokkene

subjectief: de kijker kijkt mee met een van de acteurs, hij ziet wat hij/zij ziet

scherpstelling

De keuze voor het deel van het beeld waarop de camera scherpstelt

zwart-wit/kleur

Hierbij gaat het over keuzes voor contrast en kleurscherpte

2. Montage

Hierbij gaat het om de ordening van opgenomen beeld en geluid. Ook kan het gaan om toevoegingen aan het gefilmde materiaal (bijvoorbeeld: geluiden, beeldmanipulatie, animatie). Beelden kunnen door de manier waarop ze achter elkaar staan of 'geordend' zijn een bepaalde betekenis krijgen (bijvoorbeeld de montages van Eisenstein of de douchescène uit *Psycho*). Special effect kunnen, behalve op de set, ook in de montage worden gecreëerd. Denk daarbij aan digitale technieken, zoals de slow motion bij *The Matrix*

